

հետեւութեամբ, որոնք նպատակ ունէին սակայն զգորցի մէջ ուղղագրութեան կանոնին աւանդումը զիւրացնելու եւ մամլոյն միօրինակութեամբ ուսուցաց լեզուին յաստիքիմութեան օժանդակելու:

Երբ կ'ուզուի լեզու մը կանոնաւորել, ուղղագրութեան կանոն որոշել, հարկ է որ այդ կանոններն յօրհնուին լեզուին ձայնական օրինաց ընտելութեամբ եւ անոր էութեան համապատասխան, եթէ կ'ուզուի որ օրելնք ըլլայ հիմնական, ըլլայ մնայուն, ընդհանուր եւ պարտաւորիչ: Իսկ այսօր ընդհանրական ուղղագրութեան կանոնի հիմ կը նկատուի լեզ հնչում, որ հիմնական ըլլալ չի կրնար, որովհետեւ ինչպէս ընդհանուր լեզուաց քերականութեան պատմութիւնը կը ցուցնէ՝ հնչումն շարունակ ժամանակի շրջանին հետ կը փոխուի: Հայ լեզուին քննութիւնն կը ցուցնէ որ մեր ալ հնչումն յընթաց քիչ զարուց շատ կարեւոր փոփոխութիւններու ենթարկուած է: Այսօր իսկ հայ լեզուին հնչման տեսակներու բազմութիւն ունենալին՝ ոեւէ երկրայութիւնէ զուրկ է: Բաւական է ուրեմն երեւակայել այն լարելիութուն, զոր կ'ունենայինք այսօր եթէ լեզուին ուղղագրութեան հիմ առնուինք յեղեղուկ հնչում: Հոս աւելորդ է նկատի առնուլ տալ լեզուներէն, Գաղղիներէն եւ Ռուսներէն լեզուաց ալ հնչման եւ գրութեան միջեւ եղած ահագին խտրութիւնն:

Հայերէնի հնչման փոփոխութիւն տեղի ունեցած է պատմական շրջանի մէջ իսկ, մասնաւորապէս փափուկ, միջակ եւ թաւեւոր միջեւ, որոնց իրարմէ ունեցած խտրութիւնն պահած է մասամբ ուսուցանել, ընդհանրական սրեւմտահայոց քով այս խտրութիւնն անզգայի եղած՝ միջակն անհետ կորսուած է. պատրանք մըն էր լոկ այս շրջման պատճառներն օտար ազդեցութեան միայն վերագրելն. ինչ եւ իցէ իրականութիւն է այսօր այս շրջումն զոր տասնեակ տարիներ յառաջ տնտես (բայց ռամիկ նկարագրով) վէճերու նիւթ էր: Հնիգերորդ զարեւն է վեր գտնէ հնչման փոփոխութիւն կրած են մեր — (իրբեւ բաղաձայն) եւ — գրերն եւ եկած էին հնչումը ստանձնած են, որով եւ մէկը կամ միւսը, հայ լեզուի մէջնէ իրեւ աւելորդ վտարելու անտեղի տեսութեան պատճառ կու տան այսօր:

Բառ մը, իւր ամէն քերականական ձեւերու մէջ ուղիղ գրելու համար մասնաւորապէս հայ լեզուի համար ամենամեղձաւոր՝ հոգ չէ

թէ ամենատկար կուտան՝ հնչումն է, Հայերէնն այս մասին մեծ առաւելութիւն ունի, Դեռ առաջին անգամ գրի առնուած լեզուի մը միակ ուղիղն հնչումն է, այսպէս էր Եւրոպայի մեր հարց առաջին անգամ հայ լեզուն գրի առած ժամանակ: Այլ է ինդիւն երբ ազգէն գրական լեզուի անդրաւիկ ծննդեան՝ նոր, աշխարհիկ լեզուի մասին է խնդիրն: Առաջինը կ'առնուի ուղղակի ժողովրդեան բերնէն, իսկ երկրորդը իրբեւ վերնոյն ծնունդը, որչափ ալ իւր ինքնուրոյն գոյութեան իրաւունքն ունենայ իւր սեփական քերականութեամբ՝ սակայն եւ այնպէս իւր ուղիղներն եւ միանուններն իսկ վերնոյն գոյացութեան համապատասխան է. ասոր համար երբ ինդրական կէտեր ծագին՝ լուծման բաւական չի կրնար համարուիլ հնչումն, մասնաւոր եթէ այնպէս գաւառականներու մէջ գոյութիւն ունի հնչման պէսպիսութիւնն, Առանց այլեւայլքի տեղական հնչման համաձայն գրողն՝ այն կը գրէ, բայց ռամիկներ կը գրէ, եւ գրուածքը հազու երբեք գրական լեզուի յարգել կ'ունենայ: Այսպէս է մեր Ռուսներն ալ տիրապետութեան ժամանակ ինքնիւր հայոց մատենագրութիւնն, որ որչափ ալ աշխարհաբարի ծագման եւ պատմութեան համար թանկագին ատաղձ մըն է, սակայն երբեք մերձաւոր ուղիղ չի կրնար համարուիլ աշխարհաբարի մասնաւոր անոր ուղղագրութեան: Բաւական է վեր է վերջ ահարկ մ'արձակել այս շրջանի մատենագրութեանց վրայ տեսնելու յատկապէս ուղղագրական անհեղեղ եւ բազմազան ձեւերն զ. օ. —իւն, —ուն եւ —ան սեռի վերջաւորութիւնք, —ուն, —իւն եւ —ան կրաւ. ընդ. անցի եւ նման անթիւ խառնաշփոթ ձեւերն որոնց պատճառն է հարկէ, հետզհետէ հնչման աղաւաղման հետ նաեւ լեզուական կրթութեան պակասութիւնն էր: Հայերէն աշխարհաբար լեզուի ուղղագրութեան համար չի բաւեր ուրեմն հնչումն. աշխարհաբար ինդրական ուղղագրութեանց համար պէտք է գիմել գրաբարի ուղղագրութեան: Կորագոյն ժամանակներս աշխարհաբարի ուսուցման համար գրաբարի ծանօթութեան անհրաժեշտութիւնն, երբեմնի գրաբարաբնորոշ տեսութեան վերագրելով՝ վարդապար սկսած են անտես ընել: Եւ ինչ ուղղութեամբ աշխարհաբարի ներկայ ուղղագրութիւնն ալ գրաբարի ազդեցութեան վերագրողներ եղան, համարելով այս ազդեցութիւնն իրբեւ օտար, եկամուտ, մուծուած Միտիմարեան Հարց ազդեցութեամբ:

Ստոյգ և Մելիթարեան Հաբը, որչափ ալ արդի հայերէն գրականութեան վերածննդեան ուս՝ վիրաներն եղան՝ սակայն այս Հայերէն ոմանց՝ յատկապէս Վենետիկեան քանի մը նշանաւոր Հաբը առաջնորդութեամբ, անցնալ դարու կիսուն կազմուած էր ստուար խումբ մը՝ յարութիւն տալու մեռեալ դիակի մը, վերակենդանացնելու հին լեզուն՝ դրօսած իրենց միմիտ եռանդէն եւ բուռն հայրենասիրութենէն։ Այս յիշուի չափազանցութիւն էր։ Բայց սոյն նշանաւոր պաշարին դատը վճռուեցաւ արդէն Այտընեան Գերապայեառի յանակնկալ յերեւան հասած երկով՝ «Քննական քերականութիւն»-ով, որ պարզեց յուզուած միմիտը՝ բառնալով՝ ամէն թիւրիմասութիւն. երկու կուսակցութեան ալ ծայրայեղութիւնը մեղմելով՝ չվարանեցաւ Այտընեան թէ՛ գրաբարի եւ թէ՛ արդի հայ լեզուին ալ տալ իրենց իրաւունքն. ահա իւր եղբակցութիւնն. «Լեզուի մը բոլոր գանձը հնոյն մէջն է, եւ հինն ստացողը տիրած է նորոյն վրայ, ուստի կրնայ մեղի հաստատուն առած մը կազմել. եթէ կ'ուզես աշխարհաբար աղէկ գրել, գրաբար պէտք է գիտնաս. եթէ կ'ուզես աշխարհաբար քաջ ու հիմնովին գրել, գրաբար պէտք էս քաջ ու հիմնովին գիտնալ. մանաւանդ թէ նոյն իսկ աշխարհաբարը հիմնովին հասկնալու համար հարկ է գրաբար գիտնալ. » «Եթէ նոր մատենագրութիւնն ստուգիւ գործարան մըն է՝ ուր լեզուն պիտի գործէ ու գործուի, նոյն գործարանին նիւթ մատակարարողը, անոր բովբը՝ գրաբար լեզուն է եւ գրաբար մատենագրութիւնը. ուսանց նիւթոյն տարեբը տեսականապէս եւ հիմնովին ճանչնալու կամ՝ արուեստին մէջ կը սխալինք, եւ կամ առ առաւելն եղած տեղերին կը մնանք՝ առանց յառաջագիմութեան փոքր շարժում մ'ընելու» (Նիւշը. էջ 313)։ Անմահ Այտընեանի այս գեղեցիկ տրամաբանական շղթան ի հարկէ յարաբերական ըստածք մըն է եւ ոչ բացարձակ. այնպէս որ, որչափ աշխարհաբարի բառամիտքը զարգանայ, քերականութիւնն եւ ձայնական օրէնքներն կանոնաւորին՝ այնքան գրաբարագիտութեան պէտքը կը նուազի. սոյս մէկ կողմանէ. միւս կողմանէ որչափ ալ աշխարհաբարն բարձրանայ իւր ինքնուրոյնութեան մէջ՝ գրաբարագիտութիւնն անհամեմատ դիւրութիւն կ'ընծայէ աշխարհաբարի ուսման եւ հիմնական ուսուցման։

Մասնաւորապէս ուղղագրութեան համար ամենամեծ պէտքը կը զգացուի գրաբարի, որուն

ուղղագրութիւնն աշխարհաբարի ուղիղ գրութեան իրական փաստ մըն է, ոչ միայն իբրեւ պատմական աղբիւր աշխարհաբարի հետաքրքիրութեանց՝ այլ նաեւ իբրեւ կենդանի հայերի մը, քանի որ հայերէն տառերու մեծամասնութեան հնչումն անաղարտ մնացած է ցայսօր։ Եթէ (ինչպէս շատ անգամ կը հանդիպի) բառի մը գրաբար ձեւն ալ խնդրական ըլլայ, այն ժամանակ հայերէնի ձայնական օրէնքն ի ձեռին, դիմելու է բառին ստուգաբանական ծագման. ըլլայ քերականական, ըլլայ լեզուագիտական։ Առանց այս հիմքերու արուած ուղղագրութեան կանոններն հիմ չունին, վասն զի ուղիղ չեն, ճիշդ չեն եւ չեն ալ կրնար մնալուն ըլլալ։ Արուեստական կանոն ալ կրնայ միայն արուեստական լեզուի մէջ կայուն մնալ. բնութեան օրէնքովք ծնած լեզու մը, իւր բնական կանոններն ունի, աւելի՛ դիւրագոյն, աւելի՛ դիւրեմբունելի եւ մերձեցալի ամենուն՝ առանց կամայականութեան պատճառանքի. այս կանոններն պարզ ունիք պրպտելու, սորվելու, եթէ լեզուն ուսանելու փափաք ունիք։ Ընդհակառակն այսօր կովկասահայոց մէջ տածուած ձգտումն ենք այն տպաւորութիւնը կ'ընեն, թէ գրական մաքուր լեզուն շարագրելու դժուարութեան գիտակցութիւնն իսկ կը պակսի։

Այնքինքն այժմ մասնաւորելու մեր խօսքը խնդրոյ առարկայ եղած —, է եւ — գրերուն իւրարմէ թէ՛ պաշտօնի եւ թէ՛ մանաւանդ ծագման տեսակէտէ ունեցած խտրութեան, ցոյց տալու համար զանոնք իրարու շփոթելու աղիկամի ձգտման անհեղեղութիւնն։

Ի սառնի՛ ըստ ամենայնի յունարէն Սփ պաշտօնը վերագրուած է գրի գիւտի ժամանակ, Հնութեան մէջ — գլխաւորաբար ձայնաւորի պաշտօն ունի իբր սուղ չի երբեմն գաղղիներէն Ու հնչմամբ. անոր համար յունարէն Սփ գիմաց՝ երբեմն էւ կը գրեն մեր նախնիք եւ երբեմն պարզապէս —. այսպէս եգիպտոս, եգիպտոս եւ եգիպտոս. Մարտի—բոս եւ Մարտիբոս. հի—սիս, հ—սիս եւ հ—սսս եւն։ Հայերէն —ի փափուկ Ս հնչումն ամենայն հասանալիսութեամբ կարելի է ըսել թէ ժամանակակից է գրի գիւտին, ի հարկէ լոյ՛ երկարաբառներու մէջ. վասն զի ինչպէս յունարէն ԱՍ, ԵՍ եւն, երկարաբառները կը հնչէին ԱՅ, ԵՅ, նոյնպէս եւ հայերէնը։ Եւ յունարէնի մէջ Սփ Վ հնչման համար էր որ կղաւ—գիտակցաբը հնարեց διγαμμαιος (F = V). այսպէս αὐτός կը գրուէ αὐτός αὐτάτοι, αὐτῆτος, αὐτοῦ—ρας, αὐτοφρας եւն։ Եթէ —ը է, եւ — գրերէ

հոգը Վ Տնչումը չունենար, անհնարին կ'ըլար մեկնել տրեւ, արեւմտեան, առան, ափանիմ են. վասն զի միայն Վ Տնչումը էի անցնելու սովոր է ինչպէս կող, Տոփի, հով, հոփի:

Իբ հայերէնի մէջ ամենամեծ դերը կատարած է իբրեւ չ գլխաւորաբար իով վերջաւորող բաղմամբան բառերուն հոլովմանց մէջ, զոր որ. բարի, բարոյ, մի-միայն հանդէպ: Ի գիրը ծագմամբ ամենաառեղծուածային գիրն է հայերէնի մէջ իւր յեղինդուկ հնչման պատճառաւ. այսպէս հնդեւեր. *էէ ծնունդ ունի արաբ-բառի մէջ, հմմտ. լատ. aratum, հնդեւեր. *քէ քոն բառին մէջ, հմմտ. սանկր. svāpna, յուն. ὕπνος, իբր նախահայ. *տպ. *մէ ծագած է տուն բառի մէջ, հմմտ. լատ. domus, ռուս. ДОМ են: Իբրեւ ծայրաւոր եւս պէսպէս ծագում ունի: Եղեղուկ եւ եղական հնչման պատճառաւ է դարձեալ, որ —ը հայերէն բաղմամբիւ գրեւոր իբր լծորդ յերեւան կու գայ կարգ մը բառերու մէջ, այսպէս հմմտ. պաշտաւ եւ պաշտաւ, ափանեմ եւ առան. բանի— եւ գետով. չի իբրեւ լծորդ հմմտ. ճանաչմ եւ ճանօթ, +ի համար արմատաբար (*արմատա—) գործիականի մակըայացած ձեւէն, հմմտ. նաեւ չո— չո—եմ եւ չոպայ, հոս +, է ի անցնամբ կը մեկնուի հմտ. եւ չոփայ:

Ընդհակառակն հնդեւեր. *սյ է կամ *յէ ծագած էը հայ լեզուի մէջ նախապատմական ժամանակէ իսկ ձգտած է փոխուելու էի եւ կամ անաղարտ մնացած է. « ծայրաւորին առջեւը շնորհիւ իւր բաղադրեալ արտասանութեան ինկած անհետ եղած է: Սկզբնատառ «ի մէջ երբեմնի էի (նաեւ հի մը) կորուստը աներկայ է. գլխաւորաբար այն պատճառաւ, որ սկզբնատառ « մեծաւ մասամբ բաղադրեալ ծագում ունի, այսպէս ուր բառին մէջ « տառը հնդեւեր. *թէ է կը ծագի. հմմտ. սանսկր. pad, լատ. ped-is, յուն. πούς-ποδός, այս ձեւերը կը ցուցնեն հայերէն սկզբնական *voit, այսպէս է նաեւ յունարեւնի մէջ F, որ շատ բառերու մէջ անհետ կորուսուած է, թողով միայն (spiritus lenis) նշանն եւ շատ անգամ նաեւ (spiritus asper) նշանը, այսպէս οἶσος նախի Fοῖνος ի արդիւնք է, եւ ἔσπερος Fέσπεροςի. զիարգ եւ իցէ հայ մատենագրութեան սկզբէն էը եւ —ը իրարմէ եպէս տարբեր պաշտօն վարած են, եւ այս պաշտօնն այնքան կանոնաւոր է մանաւանդ ոսկեգարուն մատենագրութեան քով, որ մեծ անիրաւութիւն կ'ըլար այս կանոնաւորութիւնը խանգարել արդի հայերէնի մէջ, որ հնայն հարազատ ծնունդն է:

Իւր սեփական պաշտօնն ունի նաեւ « որուն երեք տեսակը զանազանել կարելի է հայ լեզուի մէջ. սկզբնական պարզ ծայրաւորէ ծայած «, անփոփոխ « եւ բաղադրեալ (ծայրաւորէ եւ բաղաձայնէ) «, այսպէս բուռ, քոռ, քոռ, քոռ, քոռ են. բառերու մէջ: Որչափ ալ սոյն պէսպէս ծագումս « երու հնչման նկատմամբ հնութեան մէջ գտնէ զգալի խտրութեան տեւէ ապացոյց կը պակսի, սակայն միշտ հաւանական կ'երեւայ զայն ենթադրել, այն չափով միայն որչափ որ յուն. օի եւ օի մէջ տարբերութիւն մը գոյութիւն ունէր: Հակառակ պարագային անհնարին կ'ըլար կարգ մը բառերու այլաձեւ հոլովումը մեկնել, այսպէս «նաւ» «նաւ ձեւը» «նաւն» «նաւնի» հանդէպ:

Որ ին շատ դեպքերու մէջ յի հնչում տունունը ընդհանուր լեզուական օրինաց համաձայն է. յունական օՍ, որուն նմանութեամբ անշուշտ Ս, Մշտաց կալմաց հայերէն «, ըստ ամենայնի նոյն գերեւ ունի, այնպէս որ վերին ժամանակի յոյն մատենագիրները լատիներէն յի փոխարէն օՍ կը գրէին կամ β. այսպէս Venusia կը գրէին Ὀύενοσία կամ βενοσία են. եւ առհասարակ թէ յոյն եւ թէ լատին լեզուն կը խորշի բաղաձայնէ ետքը Վ գրելու բաց ի լատինական ի եւ Դ գրերէն ետքը:

(Շ—բռնակէլի)

Հ. Ա. ԱՆԵՏՈՒՆԵԱ



ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՏԻՄՈԹԻՈՍ Ա. ԱԳԷՐՍՈՒԴԻՐԱՅԻ

Մեծին Աթանասի աշակերտն եւ Աղբւսանդրիոյ հայրապետական գահուն վրայ իր երկրորդ յաջորդն է Տիմոթէոս Ա. (381—385), ծանօթ Եկեղ. պատմութեան մէջ ընդդէմ Արիւնոսաց գործունէութեամբն, որ եւ ներկայ էր Կ.Պոլսոյ 381ի տիեզերական Սինոդոսին. երբ պաշտպան հանդիսացաւ Մաքսիմոս Ընախանի եւ արքունեաց աշքին իւնի մը նկատուեցաւ իւր արժանոյն շահերն պաշտպանելուն համար:

Իւր գրական գործունէութենէն շատ բոլոր յիշատակարան մնացած է. Սոցոմենոս (Պատմ. Եկեղ. Զ. 29) կ'ընծայէ իրեն Միանմանց վա-

1 Մաքսիմոսնութիւնն իր կենագրութեան մասին հմմտ. Dictionary of Christian Biography, Vol. IV, p. 1029—30.